

УДК 1:167:168.522(09)"19"

**ІНТЕЛЕКТ З ПОЗИЦІЙ ҐЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ:
ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Надія Гапон

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
haponn@franko.lviv.ua

Визначено обмеження раціоналістського підходу щодо розуміння сутності чоловічого та жіночого інтелекту. Наведено переваги ірраціоналістської методологічної площини в дослідженнях відмінностей ґендерного інтелекту наприкінці ХХ сторіччя. Проаналізовано традиційні для психології кількісні методи досліджень інтелекту та окреслено необхідність нового методологічного пошуку.

Ключові слова: інтелект, ґендер, ірраціоналістська методологічна площина, соціалізація, тести інтелекту.

Дослідження особливостей розуму статей набули значущості в першій половині ХХ сторіччя, у час швидкого розвитку модерністських знань, становлення теоретичних та експериментальних підходів до інтелекту. Філософська тема особливостей чоловічої та жіночої раціональності поступово окреслилася як психологічна тема доведення відмінностей чоловічого та жіночого інтелекту. Наприкінці ХХ століття проблема інтелекту залишалася актуальною темою наукових дискусій. Серед учених утвердилася думка, що інтелект є психологічною основою розуму та особистісної мудрості. Інтелект як система розумових операцій, стиль і стратегія розв'язання проблем, ефективний індивідуальний підхід до ситуації, що вимагає пізнавальної активності й когнітивного стилю в сучасних дослідженнях і розробках, почав віднаходити глибину свого ґендерного виміру, що не обмежується констатацією відмінностей, закладених сутнісною природою.

Прикметно, що за останні кілька років проблеми інтелекту зацікавили широке коло українських науковців. Так, філософи Марат Верніков, Степан Возняк, Віктор Петрушенко вивчали розуміння інтелекту в класичній та некласичній філософських парадигмах, зокрема в українській філософії [3]. У працях Михайла Марчука [4], Василя Лисого, Богдана Кульчицького, Едуарда Семенюка, Олега Сичивиці та ін. [3] інтелект розглянуто в руслі проблематики соціальної ґносеології та екзистенційної онтології. Проблему інтелекту також активно досліджували крізь призму пізнавально-інформаційних процесів суспільства та соціокультурного розвитку особистості (Віра Мовчан,

Олександр Халецький, Жанна Янко та ін.) [3]. Показово, що інтелект також пов'язують з ґендерною проблематикою (Олена Луценко, Віра Гайденко, Сергій Жерьобкін та ін.). Попри чималий дослідницький інтерес до проблеми інтелекту, недостатньо розроблено окремі її ґендерні аспекти. Тому мета цієї розвідки – з'ясувати філософсько-методологічні та психологічні особливості досліджень чоловічого/жіночого інтелекту. Передовсім поставимо такі питання: чи розглядали як проблему інтелект статі в межах традиційної модерн-науки? Які перспективи досліджень ґендерних відмінностей інтелекту відкриває науковий ірраціоналізм? Чи можуть сучасні науковці в дослідженнях чоловічого/жіночого інтелекту покладатися на раціоналістські методи? Вирішення яких актуальних завдань очікує сучасних дослідників ґендерного інтелекту?

Термін "інтелект" у перекладі з латинської мови означає "розуміння", "пізнання", "глузд". Інтелект є дискурсивно-поняттєвою, логічно-впорядкувальною потенцією мислення, спеціалізованою функцією цілісного розуму, суть якої – порівняння й оцінювання досвіду за принципом "істина-облуда". За цим принципом інтелект оцінює також інші потенційні сили мислення, які є для нього ірраціональними. Зрозуміло, що філософська думка, яка не зауважує жодних інших способів викристалізування змісту, крім логічно-інтелектуальних, у підсумку "обмежує свої можливості" [4, с. 149]. Це насамперед стосується тих матеріалістичних догматів, які тривалий час панували в українській філософії. Унікали навіть самого терміна "інтелект", вважаючи його ідеалістичним, на відміну від поняття "мислення", яке тлумачили не як інтегральну потенцію людської душі, а суто як природну функцію високоорганізованої матерії. Тим часом у новітній західній філософії (феноменології, екзистенціалізмі, інтуїтивізмі, філософії життя тощо) формувалося множинне бачення елементів інтелекту. У класичному раціоналізмі такого розуміння не допускали, лише "позитивістська революція" у філософії потіснила класичні раціоналістичні установки. Цю перемогу ірраціоналізму прихильники традиційного, класичного раціоналізму трактували як перемогу над розумом. Інакше кажучи, розум, інтелект, здоровий глузд нібито остаточно зазнали поразки від "темних" інстинктів і непізнаваних сил душі. Потрібно зазначити, що ірраціоналізм у жодному разі не применшував значення інтелектуальної діяльності, не відчужувався від змістового ставлення до світу. Він став спадкоємцем класичного раціоналізму, продовжувачем традиційної проблематики, зокрема онтології, гносеології, філософії, антропології тощо. Поняття та категорії, словник загалом, успадкований від Арістотеля й Платона, також засвідчує симпатії ірраціоналізму не тільки до "темних" інстинктів душі. Критика антиінтелектуалізму ірраціонального бачення, як пише Річард Рорті, не може претендувати на слухність [6, с. 17]. Саме філософський, або інтелектуальний ірраціоналізм у ХХ сторіччі запропонував модерн-науці найцікавіші філософські концепції, у межах яких почала формуватися ґендерна проблематика.

Історія філософії містить чимало критичних закидів у бік ірраціоналістів, які, буцімто, у своїх розмірковуваннях про світоглядне значення і призначення філософії суперечили класичній, перевіреній сторіччями, філософській традиції. Історик науки Джеральд Голтон у праці "Що таке "антинаука?" (1991) стає на захист модерн-науки, яка раціоналізує всі сфери життя суспільства. Захоплюючись модерністським типом особистості, Голтон розглядає транскультурний соціально-психологічний портрет "людини модерну", укладений на основі досліджень населення країн, що розвиваються. Отож, для модерністського типу особистості характерні такі риси свідомості й поведінки: прагнення до повноти інформації; зосередженість на теперішньому і майбутньому, а не минулому; престиж професіоналізму, майстерності, освіченості; упевненість у можливості свідомого управління соціальними і природними процесами; прихильність до родинних і сімейних зв'язків, їхня значущість; усвідомлення й реалізація з боку сучасної жінки своїх людських прав (наприклад, щодо регулювання народжуваності) та ін. Щоправда, Голтон зазначає, що цей портрет має головно "чоловічий характер", оскільки опитували здебільшого чоловіків, і що майбутні дослідження серед жінок матимуть подібні результати [7, с. 46]. Типаж, який відповідає критеріям "людини модерну", перебуває у позастатевої, точніше, чоловічій "чистоті", завдяки пізнавальним установкам модерн-науки.

Історико-філософське бачення традиційного раціоналізму характеризує його як наївний догматизм, який спонукав до схематизації світу через онтологізацію категорій чистого розуму. У своїй модерністській критиці розуму, раціональності науки філософи (Батай, Фуко, Лакан, Ліотар, Гайдеґґер, Ортеґа-і-Гассет, Дерідда, Бодріяр та ін.) погоджувалися в тому, що науковий розум модерн-часу страждає на ілюзію самовпевненості. Надмірна раціоналізація мислення, спрямованого лише на зовнішні, суспільно значущі орієнтири, здатна призвести до такого феномену інтелекту індивіда, як "соціальний хамелеон". Суть цієї деформації внутрішнього світу особистості – культивування соціальної мобільності в пошуках вигідного статусу, що призводить до втрати власної світоглядної позиції, думки, совісті. Саме тому питання про інтелектуальну цінність ірраціонального залишається актуальним.

Наприкінці ХХ сторіччя діалогічний підхід до пізнання людської специфіки, зокрема ґендерної, дав змогу віднайти новий "погляд" на жіночу суб'єктивність, відкрити її "голос". Критикували методологію історичного дослідження в гуманітарних науках, яка ігнорувала ґендер у репрезентації історії. Новий ґендерний напрям у філософії, соціології, психології почав докладно вивчати опис жіночої суб'єктивності й досвіду, якого не визначали в жодному серйозному рейтингу в традиційній, класичній науковій парадигмі. Це захитало ті моделі раціональності, що історично базувалися в науці на чоловічому досвіді. Відновлення історичного бачення досвіду жінки почалося з тієї наукової стежки, яку започаткував науковий ірраціоналізм.

Порівняно з раціоналістськими підходами, які обмежують інтелект нейрофізіологічними показниками (Айзенк), або іншими операційними ментальними діями ("Інтелект – це те, що вимірюється тестами інтелекту"), теорія Роберта Стернберґа привернула увагу до соціокультурних детермінант інтелекту, вивела останній із психофізіологічних, вузько раціоналістичних способів його аналізу. Якщо ми визнаємо недостатність якоїсь методичної процедури в межах окремого психодіагностичного напрямку і відсутність єдиного універсального прийому, постає завдання створити ситуацію, яка породжує новий зміст, формування того когнітивного простору множинності підходів, який здатний врахувати складність інтелектуальних структур. Власне принцип поліферизації теорій, тобто неперервне відмоделювання концепцій і методик, допоможе дослідникові глибинніше збагнути ту психічну реальність, якою є інтелект з позицій ґендерного підходу.

Робота над трансформацією стійких заскорузлених ґендерних стереотипів та упереджень виводить дослідника в гуманітарну площину осмислення ґендерної специфіки інтелекту через відповідні сучасності нові методи: дискурсивного аналізу, автобіографічної повісті, наративу тощо. Традиційні психологічні дослідження перетворили інтелект на певну часткову сутність. Типовий погляд на інтелект (як на здатність вирішувати завдання) та правило його визначення ("Інтелект – це те, що вимірюють тести інтелекту") зумовив малоозначуваність інтелекту. Інтелект протиставляли природним виявам інтелектуальної активності (повсякденному інтелектові), творчим інтелектуальним можливостям (креативності), ефективності соціального пізнання та соціокультурних особливостей поведінки (соціальної компетентності, соціальному інтелекту) та ін.

В українській психології впродовж десятиліть дослідницький інтерес до проблеми інтелекту був досить незначним, інтелект ототожнювали з логічним, раціональним, аналітичним началами. Тільки останнім часом зріс інтерес дослідників до ірраціональних, суб'єктивних станів, трактування людського пізнання як творчої (надситуативної) активності, перехід до аналізу мотиваційної та ціннісної сфери особистості як джерел специфічного пізнавального ставлення людини до світу та ін. Для фахового психологічного дослідження "людина почуттєва" виявилася значно привабливішою, ніж "людина розумна", а людина у своїй ґендерній специфіці стала прийнятнішою, ніж людина "позастатева".

Поширеною особливо в західній психології стала думка про те, що інтелект навряд чи можна сприймати як психічну реальність. Адже раціональні методичні прийоми виміру інтелекту не повністю вловлюють чимало психічних елементів, наприклад, креативність, соціальну адаптивність і компетентність. Саме через домінування раціональних методів виміру інтелекту, обмеженої його інтерпретації за формально-логічними показниками, інтелект став досить нецікавою для психології темою. Інтерес до цієї теми частково посилювало хіба що бажання

дослідників знайти відмінність чоловічого/жіночого інтелекту [1]. Спочатку її знайшли й дослідили за допомогою тестів. У своїх висновках відомий американський психолог Анна Анастасі схиляється до думки, що чоловіки переважають жінок за просторовою уявою, математичними здібностями, а жінки – за вербальним інтелектом. Однак результати, отримані вже у 80-х роках (в окремих дослідженнях шістьох американських дослідників), спростували попередньо з'ясовану специфіку інтелекту чоловіків і жінок. За параметрами, зазначеними в попередніх дослідженнях 70-х років, різниці між чоловічим та жіночим інтелектом не було встановлено [1]. Відтак в історії досліджень інтелекту ґендерна специфіка стала досить проблематичною. Експериментатори інтелекту, здавалося б, увійшли в коло нав'язливих проблем, бо під час нових досліджень щоразу з'являлися протилежні результати.

Однак тиражування стереотипного уявлення про специфіку жіночого інтелекту, а саме нижчої здатності жінок, ніж чоловіків, до операційного мислення, мало своє соціокультурне поле. Ідеться про феномен "функціональної нерозумності", який буцімто поширений у людському світі, – зростання кількості осіб зі середнім і низьким рівнем інтелектуальних можливостей. Воно має місце в суспільстві з низьким життєвим рівнем, під впливом низки несприятливих для повновартісної життєдіяльності чинників. До них можна зарахувати соціально-біологічні (погіршення режиму харчування, екологічної ситуації, медичного обслуговування, зростання алкоголізації населення та ін.), соціально-економічні ("відплив інтелекту" через вимушену міграцію, зниження якості освіти, занепад науки як соціального інституту тощо), психологічні (стреси, внутрішньоособисті конфлікти, руйнування образу майбутнього та ін.) чинники.

Стосовно такого чинника, як падіння престижу науки, то тут очевидними є ґендерні акценти. Вони містять широкий спектр проблеми: від незауважування (як норми наукового дослідження) ґендерної детермінації соціальних процесів до ґендерної асиметрії в політиці фінансування науки [2, с. 185]. Міжнародні експертні комітети, зокрема організації за економічну співпрацю і розвиток, усвідомлюють, що потрібно з'ясувати питання про зміну пріоритетів у науці. Сьогодні не треба бути експертом, щоб збагнути, що технологія й озброєння керують світом, а не світ керує технікою і зброєю. Сучасні війни та військові конфлікти про це свідчать досить красномовно. Стійкий маскулінний дискурс політики досліджень та їхнього фінансування врешті-решт сходиться з військовою політикою, а її провідники відповідальні за втрату довіри до міжнародних організацій, які надають лише чоловічій частині суспільства право формувати образ нового світу, виробляти нові знання й артефакти. Ці особливості зумовлюють ґендерну специфіку освіти, знання, інтелекту. Вони вказують, що соціокультура не тільки вловлює специфіку чоловічої та жіночої інтелектуальної поведінки, а й зумовлює цю специфіку, скеровує в різні площини чоловічі та жіночі інтереси.

У традиційному розумінні інтелекту як самостійної реальності визначальним є його адаптаційне значення. Інтелект, як вважав Штерн, – це певна загальна здатність пристосовуватися до нових життєвих умов. Згідно з Полані, інтелект є одним зі способів здобувати знання [5, с. 45]. На думку Піаже, засвоєння знань (асиміляція) – це лише обернений процес застосування знань у вирішенні життєвих завдань. Розвинутий інтелект виявляється в певній універсальній адаптивності, у досягненні "рівноваги" з довкіллям. Сучасні дослідники (Акімова, Голубова) вважають, що основою інтелекту є розумова активність, а саморегуляція тільки забезпечує потрібний рівень активності для того, щоб вирішити завдання. Інтелект також аналізують у контексті свідомих і несвідомих процесів у психіці людини. Роберт Стернберґ [8] уперше спробував визначити "інтелект" на рівні опису повсякденної поведінки й виокремив три форми інтелектуальної поведінки: вербальний інтелект (запас слів, ерудиція, уміння домислювати прочитане); здатність вирішувати проблеми; практичний інтелект (уміння досягати мети тощо).

Отже, інтелект є складною і різноманітною системою властивостей, що має складне поле їх комбінаторики й дає змогу експериментально їх досліджувати, однак, на жаль, без урахування ґендерної специфіки інтелекту. Відтак на рівні дослідження "універсального" позаґендерного інтелекту поза межами вивчення опиняються інтуїтивні, евристичні способи мислення в найрізноманітніших соціальних ситуаціях, які можуть бути визначальними в пошуку ґендерної специфіки інтелекту.

Диференційно-психологічні концепції інтелекту та їхні тестові моделі, застосовані до ґендеру, визначають ті відмінності, які буцімто існують за своєю природою. Проектування результатів, отриманих у межах цієї моделі, на інтелект як соціальний конструкт статі, досить дискусійне. Серед підходів до з'ясування специфіки інтелекту ефективнішою в дослідженні ґендерної специфіки могла б бути модель Роберта Стернберґа, яку розглядають у популярній наприкінці 80-х – початку 90-х років концепції інтелекту. Метою "ієрархічної моделі інтелекту", яку побудував Стернберґ, було пояснити зв'язки між: інтелектом і ментальними процесами, які регулюють поведінку; інтелектом і досвідом особистості; інтелектом і адекватною поведінкою. Інакше кажучи, це передбачало з'ясування відмінностей в інтелектуальній компетентності через відмінності когнітивних структур індивідів. Стернберґ розглядає три типи компонентів інтелекту, відповідальних за опрацювання інформації. Метакомпоненти – це процеси управління, які регулюють конкретні процеси опрацювання інформації. Виконавські компоненти – процеси нижчого рівня ієрархії. Зокрема, до так званого процесу "індуктивного мислення" входять кодування, відстеження стосунків, узгодження їх, порівняння, обґрунтування тощо. Компоненти здобуття знань потрібні для того, щоб суб'єкт навчився реалізовувати те, що здійснюють метакомпоненти та виконавські компоненти. Найдокладніше в концепції Стернберґа описано рівень метакомпонентів. Однак у його теорії ніде не зазначено,

що так звані метакомпоненти стають "мета" для тих індивідів, за якими соціокультура закріпила право "керування", "контролю", "регулювання". Ідеться про чоловічий ґендер, який у метакомпонентах має значні переваги, бо відмодельовує й переживає їх у соціокультурній дійсності, тому може значно ліпше їх представляти щодо результативності виконання тестових завдань.

Інтелект виявляється у двох сферах: практичній (предметній) та соціальній. Остання слугує для того, щоб забезпечити взаємини з оточенням. Оскільки тести інтелекту створюють у конкретних соціальних умовах, у них завжди містяться соціальні норми і вартості, стандарти поведінки та мислення, притаманні певній соціокультурі. Очевидно, що функції адаптованості, внутрішній вибір сфери самореалізації, а тим паче функція конструювання зовнішніх предметів і явищ, різні у чоловіків і жінок. Тести інтелекту дають змогу ніби зробити зріз із досягнутого рівня засвоєння основних вимог, яких від ґендеру вимагають умови життєдіяльності в його культурно-історичній специфіці щодо пізнавальних особливостей особистості. Звичайно, досягнутий рівень конструйованих тестів ще не дає підстав для вірогідного діагнозу ґендерного інтелекту. Однак цей рівень – основа подальшого розвитку тестових діагностичних методів.

Показово, що Стернберґ у своїй концепції інтелекту розглянув відношення "прототипних" характеристик людини – інтелекту, розуму й креативності. Він спробував встановити кореляції між ними і з'ясував, що інтелект корелює з креативністю [8, с. 36]. Однак автор не зміг чітко визначити перелік понять, які характеризують розум. Дослідження цієї теми могло б надати чимало цікавої інформації про особливості чоловічого та жіночого розуму. Відштовхуючись у своїх наукових пошуках від ірраціонального плацдарму, автор усе ж таки відображає чоловічі установки в дослідженнях інтелекту.

Черговим етапом у розвитку концепції Стернберґа стала теорія "ментального керування" або "державного керування в структурі інтелекту". Зрозуміло, що систему керування можна застосувати здебільшого до сфер чоловічої діяльності, а отже, до їхнього соціального інтелекту. Очевидно, що заангажованість чоловіків у керуванні державою, здійсненні функцій влади та контролю може сформувати рівень "державного керування" в структурі інтелекту. Цікаво, який аналогічний рівень формується в інтелекті жінок, зважаючи на їхню низьку участь у керуванні державою та її інституціями? Для ілюстрації коротко окреслимо схему, яка є опорою теорії "ментального керування у структурі інтелекту" Стернберґа. Ця схема складається з: функцій (законодавча, виконавча, судова); форм (монархічна, олігархічна, анархічна, ієрархічна); рівнів (глобальний, локальний); сфер (зовнішня, внутрішня); орієнтацій (консервативна, прогресивна). Комбінація цих ознак, на думку автора, характеризує індивідуальний інтелект. Виникає запитання: який саме інтелект? Позаґендерний, "загальний інтелект" чи здебільшого чоловічий?

Отже, наукові установки у конструюванні тестів інтелекту очевидні. Прагнення дослідників з'ясувати визначальні відмінності інтелекту чоловіків і жінок на підставі цих тестів можна охарактеризувати як свідомо або несвідомо андроцентричні, тому недостатньо коректні, щоб якісно з'ясувати особливості жіночого інтелекту. Однак як би не оцінювали теорію інтелекту Стернберга (критики називали її "постмодерністським чудовиськом"), у ній особливо акцентовано на проблемі соціокультурних детермінант інтелекту. Теорія, яку вчений розробив на основі методологічної ірраціоналістської площини, дала змогу докладніше проаналізувати соціокультурні чинники, що зумовлюють особливості інтелекту. Це дало змогу переглянути результати досліджень ґендерних відмінностей інтелекту, не тільки зауважити андроцентричні установки творців тестів інтелекту, а й розпочати роботу над з'ясуванням взаємозв'язку соціокультурних обставин та жіночого/чоловічого інтелекту.

Установка на пошук нових тестів інтелекту притаманна всьому періоду становлення психології в межах модерністської науки. Результати цих тестувань, як засвідчують дослідники, суперечливі. Тому в постмодерністській науковій ситуації фокусом дослідницьких інтересів є пошук нових методів, які відрізняються від наявних тестових батарей інтелекту. Ґендер є соціальною конструкцією статі, тому не потрібно ігнорувати соціальний вимір інтелекту. Розробляючи методи дослідження чоловічого та жіночого інтелекту, потрібно враховувати нові методологічні підходи, зокрема брати до уваги особливості соціалізації в культурі чоловіків та жінок, реальний вплив ґендерних стереотипів на становлення особистості, дію упереджень та спирання на культурні міфи. Адже інтелект – лише один з вимірів духовності, а не окрема її форма чи тип. Взаємодіючи зі світом, особистість осягає його своїм єством, актуалізує всі цінності нереалізованих можливостей, і не тільки інтелектуальні. Інтелект, як будь-який інший феномен духовного світу людини, є результатом синтетичної діяльності душі, однак співвідношення інтелектуальних, чуттєвих та вольових інтенцій у кожній ситуації і щодо кожної людини як ґендерної особистості буде, звичайно, різним. Саме це засвідчує не тільки спеціалізацію духовної соціокультурної діяльності особистості в її ґендерній специфіці, а й про потребу її компенсаторної гармонізації в соціокультурі.

Література:

1. Анастаси А. Психологическое тестирование. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1982. – 352 с.
2. Гапон Н. Ґендер у гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз. – Львів, 2002. – 310 с.
3. Людський інтелект: філософсько-методологічні дослідження / Філософські пошуки. – Вип. 1 (V – VI). – Львів: Cogito – Центр Європи, 1998. – 440 с.
4. Марчук Г. Ціннісні потенції знання. – Чернівці: Рута, 2001. – 319 с.

5. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. – М.: Прогресс, 1985. – 263 с.
6. Рорти Р. Релятивизм: найденное и сделанное // Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст. – М.: Смысл, 1997. – 238 с.
7. Холтон Дж. Что такое антинаука? // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 46-52.
8. Sternberg R. What is the relation of gender to biology and environment. – New York: Guilford Press, 1993. – 238 p.

INTELLECT FROM THE POSITIONS OF GENDER APPROACH: PHILOSOPHICAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS.

Nadiya Hapon

L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Street, 1,
L'viv, 79000, Ukraine, haponnp@franco.lviv.ua

The article considers limitations of the rationalist approach to understanding of the essence of a male and female intellect. The advantages of the post-modern science at the end of the 20-th century are noted, which study the differences of the gender intellect. The quantitative psychological methods are critically analysed, and the necessity of the new methodological research is defined.

Key words: intellect, gender, irrational methodological space, socialization, intellectual test.